

**GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN FUSÛL-İ HALL Ü 'AKD VE USÛL-İ HARC
U NAKD ADLI ESERİ***

Abubekir S. YÜCEL**

Anahtar Kelimeler: Gelibolulu Mustafa Âlî, Füsul, Osmanlı Devleti.

Özet:

Gelibolulu Mustafa Âlî, XVI. Yüzyılın en meşhur bürokrat ve tarihçisidir. Kısa süren yaşamına pek çok eser sığdırmıştır. Bu eserlerden birisi de, Fusul"dür. Eser, Bir mukaddime, otuz iki fazıl ve tezyil ve hatimeden oluşmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v)'le başlayan İslam Tarihinin, kendi yaşadığı devre gelinceye kadarki bir özeti mahiyetindedir. El yazma olan bu eser, önemine binaen yazıldığı asırdan yüzyıl sonra birçok defalar istinsah edilmiştir. Tarih muhassalası yapan önemli bir eserdir.

**The Gelibolu'ian Mustafa Ali's Work Titled "Füsül-i Hall u Akd And Usul-i
Harc u Nakd"**

Abstract

Gelibolulu Mustafa Âlî, Fusul, Ottaman Empire.

Mustafa Ali, a famous historian and a bureaucrat of the 16th century, achieved to write many books in his short lifespan. One of his significant works was Fusul, which consists of a preface, 32 chapters, an affix and a conclusion. It is an analytic history book that gives a brief summary of the Islamic history starting from the life of the prophet Muhammad up until his time. This valuable book is a manuscript which has been copied many times.

---

* Bu makale, 21-22 Ekim 1999 tarihinde Kayseri'de yapılan "Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Uluslar arası Gelibolulu Mustafa Âli Sempozyumu"nda Tebliğ olarak sunulmuştur. Tebliğler şu ana kadar yayımlanmamıştır

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

GİRİŞ

XVI. Yüzyılın meşhur tarihçilerin birisi olan Gelibolu'lu Mustafa Âli, altmış yıla yaklaşan ömrüne birçok eser sığdıran bir Osmanlı aydınıdır. 2 Muharrem 948/ 28 Nisan 1541 Perşembe¹ günü Gelibolu'da doğmuştur.² Babası kul cinsinden olduğu için, Hacı Ahmed Abdullah diye bilinen bir tüccardır.³ H. 968/1560 tarihinde henüz 20 yaşında iken kâtip olarak Şehzade II. Selim'in maiyetine verilir.⁴ Bu tarihten itibaren başlayan devlet hizmeti, muhtelif görevlerle birlikte ölümüne kadar sürer.

Tarihî, Edebî ve değişik konularda olmak üzere, kültür hazinemize altmışa yakın eser bırakmıştır. Âli'nin bilinen en önemli eserlerinden birisi; 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin en kapsamlı ve tek kaynağı olan *Kühû'l-Ahbar*'dir.⁵ Âli'nin tarihi eserlerinden bir diğeri de yeni bir tür ahlâki eser olarak kabul edilebilecek olan⁶ *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc u Nakd* adlı eseridir.

I. ESERİN TANITIMI

Âli'nin söz konusu bu eserinin kütüphanelerde⁷ birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Söz konusu eserin bir matbu nüshası bulunmaktadır. Hangi matbaada ve hangi tarihte basıldığı belli olmayan bu nüsha otuz küçük sayfadan müteşekkil olup, Abbasilerden sonraki kısmı eksiktir.⁸

Atsız, mevcutlardan iki yazmayı iyi nüsha olarak belirtmektedir. Bunlardan birisi, Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Bölümü 249 numarada kayıtlı olan ve istinsah tarihi h.1145/1732 olan nüsha, diğeri ise Nuruosmaniye Kütüphanesi 3399 numarada kayıtlı olan ve istinsah tarihi h.1007/ 1600 olan nüshadır.⁹ İbnü'l-Emin, eserin baş tarafında bulunan ve Hızır Paşa'ya hediye edildiğine dair nesih hattıyla yazılı ibârenin

¹ <http://www.ttk.gov.tr/takvim.asp?takvim=2&gun=2&ay=1&vil=948>, Hicri tarihleri Miladi tarihe çevirmede T.D. K. Web sitesindeki program esas alınmıştır.

² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Menâkıb-ı Hünerveran Önsözü*, İstanbul Tarihî, 4; Atsız, Hüseyin Nihal, *Âli Bibliyografyası*, İstanbul 1968, 1; Kütükoğlu, Bekir, "Âli", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946, II, 46.

³ Tietze, Andreas, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, Wien 1975, 7.

⁴ İbnü'l-Emin, 7; Atsız, 2.

⁵ Fleischer, Cornell H., *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati Tarihçi Mustafa Âli*, İstanbul 1996, 6.

⁶ Fleischer, 185.

⁷ Atsız, *Âli Bibliyografyası*, İstanbul 1968, 29-30; Karabulut, Ali Rıza, Raşid Efendi Kütüphanesindeki *Yazmalar Kataloğu*, Kayseri 1982, 72.; Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçök), Ankara 1982, 146.

⁸ İbnü'l-Emin, 62.

⁹ Atsız, 28-30; Geniş bilgi için bkz. Fleischer, 185; Nüshanın ferag kaydı şöyledir: "Temme bi'l-hayri hâze'l-kilâbi bi-'inâyeti'l-lâhî'l-Vehhâbi, alâ yedi elkarî'l-verâ Seyyid Mahmud b. Seyyid Ahmed. Fî evâsîl-ı şehri Recebi'l-mümeccedi. Li-seneli Seb'un ve elf (1007) fiubat 1600 min hicretü'n-Nebiyi'l-emced el-Mustafâ bi-ismi'l-Muhammed (s.a.v fi şehri Kostantiniyye. Gelibolulu Mustafa Âli, *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc u Nakd*, Nuruosmaniye 3399, v.149a.

Âlî'nin kendi hattıyla olduğu görüşündedir.¹⁰ Âlî'nin vefatı h.1008/1600 tarihidir. Buna göre, Nuruosmaniye 3399'da kayıtlı bulunan nüsha, Âlî'nin sağlığında istinsah edilmiştir. Çalışmada esas aldığımız nüsha Nuruosmaniye 3399'da kayıtlı olan bu nüshadır; nesih hattıyla yazılmış olan nüsha 148 varaktır ve müstensihî Tophaneli Seyyid Mahmud b. Seyyid Ahmed'dir.¹¹

Âlî, eseri, Kühhü'l-Ahbar'da zikretmediği bu eserini¹² adeta onun bir yan ürünü gibi¹³ telakki ederek devlet erkânından bir kısım insanların isteği üzere kaleme almıştır.¹⁴ Muhtemeldir ki bu eser, Valide sultanın çok yakınında olan, Gazanfer Ağa ve Hoca Sadeddin'in isteği üzerine yazılmıştır.¹⁵ Âlî , telif sebebinin şu şekilde açıklar: "...Hicret-i Nebviyye'nin bin yedinci yılı duhûl etmiştir. Âlemin nizamı bir yüzden olup narh-ı rûzî yürütmek, hâkimler hükmünü icrâ etmek mahv olup gitmiştir. Ehl-i 'ırz ve sâhib-i vakar âdemler 'azl ile bucaıklarda kalmıştır. Hile-kâr ve bî-edeb müfsidler birer tarîk ile ileri gelmiştir (...). Padişâh hazretleri egerçi kim zulm ü havfe rıza vermezler. Vezirler her nesneyi yerli yerine vaz' eder, kıyâsın iderler. Anlar ise umurumuzda medhali olmayanlar karışır. İrtişâ ile âlemin nizamına ihtilâl verirler, deyü 'özü iderler. Hâlen ki vaki' hÂlî ittifak ile, Hüdâvendigâr-ı A'zam'a bildirmezler. Anların âteş-i hüsnından havf ettikleri takdirce...VÂlîde Sultan hazretlerine 'arz etmezler. Hâşa sümme hâşa ki, anlar ihtilâl-i âleme rıza verirler (...)."¹⁶ Âlî bu ifadelerinde Safiye Sultan'ın III. Mehmed döneminde oynadığı ağırlıklı role çok irticelikli ve usta bir biçimde değinmekte ve bu havayı eserinin sonuna kadar da devam ettirmektedir.¹⁷

Eser, XVI. yüzyıl Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Müellif diğer eserlerindeki ağıdalı dili bu eserinde tercih etmemiş ve bunun sebebi olarak da: "Husûsâ ki, havâs u avâmın fehm ü iz'anı âsân olsun için, ri'âyet-i secî' ile inşâyı, Arabî ve Fârisî kelimelerden

¹⁰ İbnü'l-Emin, 101-102; Bu yazı şu şekildedir: "Ehdeytü hâzihi'l-mücelledeli ilâ cânibi'l-vezîr'il-efham ve'l-müşîr'il-muazzezi'l-ekrem sümniye Hızru'l-Nebiyi'l-mükerrrem, a'ni bihi; el vekilü'l-celîlül-muhterem Hızır Paşa (yessera'llâhu lehü an'l-Murâdâtı ve'l-hayrâtı bi-inşâ. Ve ene'l-müellifü li-hâza'l-kitâbi Âlî Mustafâ bin Ahmed bin Abdü'l-Vahhâb, Ufiye lehümâ

¹¹ İbnü'l-Emin, 101-102.

¹² Âlî, Fusûl, v.7b, 132a

¹³ Fleischer, 185.

¹⁴ Âlî, Fusûl, v.7b

¹⁵ Âlî, Fusûl, v.7b; Fleischer, 185.

¹⁶ Âlî, Fusûl, v.6b.

¹⁷ Fleischer, 185. Safiye-Sultan: Venedik doğumludur. Venedik-Korfu'da Türk korsanlarının eline geçmiş ve Armasıya'da şehzade Murad'a hediye edilmiştir. Yirmi beş yaşında padişah baş-hasekiliğine yükselmiştir. III. Murad'ın (1574-1695 saltanat yıllarında çok nüfuz kazanmış, o tarihte Türk-Venedik münasebellerinin bozulmamasına dikkat etmiş ve büyük ölçüde de faydası olmuştur. Kayın validesi Nur Banû Valide Sultanın ölümünden sonra 33 yaşlarında iken, Osmanlı Devletinin birinci kadını derecesine yükselmiştir. Oğlu III. Mehmed tahta geçince (1595 Safiye Sultan "Valide Sultan" olmuş ve dokuz yıl bu konumunu muhafaza etmiştir. Oğlu III. Mehmed devrinde kazanmış olduğu nüfuz, eşi devrindeki nüfuzunu gölgede bırakmıştır. Sultan I. Ahmed (1603-1617 tahta çıkılıktan sonra, Topkapı'daki dairesinden çıkartılıp, Bayezid'teki eski saraya götürülmüş ve bir yıl sonra da vefat etmiştir. Türk Ansiklopedisi, Ankara 1980, XXVIII., 34.

mürekkebe olan edâ-yı belig ile inlâyı münâsib görmedim.."18 şeklinde bir izah getirmiştir. Aslında kullandığı bu ifadelerde de bir secî' vardır. Yine de Fusûl'ün üslûbu *Nâdiru'l-Mehârib* gibi önceki eserlerinden daha sadedir.19 Her zamanki kullandığı üslûbu değiştirmesinin bir sebebi belki de Âli'nin, Harem görevlilerinden ve padişahın diğer yakınlarından duymuş olduğu. Sultan Mehmed'in uzun, süslü edebî eserleri okumaktan hoşlanmaması ve basit, hemen kavranabilir ve sözü uzatmayan menkıbelerden hoşlanıyor olmasıydı.20

Müellif esere bu ismin verilmesini de şu şekilde ifade etmektedir: "...altı yıldan beri tasnifine meşgul olduğumı Kûnhü'l-Ahbâr nâm kitabımda cem u te'lîfi mümkün iken mübâşeret defterini dürmedim ve bu risâlenin nâmını Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc u Nakd ta'yin etdim."21 Âli bu eserini kaleme alırken onsekiz tane kaynak ve müellif ismi vermektedir.22

Eserin ilk varakları bir nasihat-nâme özelliği arz etmektedir. Daha sonra bir mukaddime ve Hasan b. Ali'nin imametinde başlayarak otuz iki fasılda muhtelif İslâm devletleri ve bunların hükümdarlık müddetleri anlatılarak bir tarih muhassalası yapılmakta ve bu hanedan ve devletlerin hükümdarları, beyleri ve meliklerinden bahsedilmekte, her bölüm sonunda ele aldığı hanedanın yıkılış sebepleri üzerinde durulmaktadır.

Hasan b. Ali'nin hilafeti ve hilafetin Emeviler'e devriyle başlayan ve 1592'ye kadar olan tarihi olaylardan kısa kısa bahsedilen eserin son yedi faslı, Mısır ve Yemen'de kurulan İslâm devletlerine ayrılmıştır. Eserin tezyil bölümünde ise Osmanlı Devletinin fazileti işlenmiş, son kısmını teşkil eden Hatime'de; Anadolu'da kurulmuş olan yaklaşık on dört beylikten bahsedilmiştir.

II. ESERDE ADI GEÇEN İSLAM DEVLETLERİ; ORTAYA ÇIKIŞI VE (İNKİRAZ) YIKILIŞ SEBEPLERİ

İslam devletleri ve bu devletlerin ortaya çıkış ve yıkılış sebeplerini Âli, kendi üslubuyla bir tenkide tutmakta ve olayları şu şekilde sıralamaktadır:

Hasan b. Ali, altı ay kadar halifelik yapmış ve hilafeti h. 41/661'de Muaviye b. ebî Süfyan'a devretmiştir. Uzun süreden beri, Hz. Hasan ve Muaviye arasında meydana gelen çatışmalardan sonra böyle bir kararın ortaya çıkmasında dolayı bu seneye birlik yılı anlamına gelen "Âmu'l-Cemaâ" adı verilmiştir.23 Âli bu durumu, Hz. Peygamber'in;

18 Âli, Fusûl, v.7b-8a.

19 Fleischer, 187.

20 Fleischer, 188.

21 Âli, Fusûl, v.7b, 132a

22 Bkz., Âli, Fusûl, v.4a, 5a, 12a, 13a, 25a, 40b, 49b, 51a, 70b, 83a, 85b, 96a, 102b, 103a, 116b, 105b, 136a.

23 Bkz. Aycan, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara 1990, 179.

"Hilafet benden sonra otuz senedir..."²⁴ hadisinin bir tahakkuku olarak değerlendirilmektedir.²⁵ Raşit halifelerden sonra Hz. Hasan'ın altı aylık hilafeti ile otuz senelik süre tamamlanmış ve Emevi hilafeti başlamıştır.

Emeviler, yönetimlerinde halkın refahında ziyade kendi rahatlarını ön planda tutmuş ve dünyaya karşı aşırı bir sevgi beslemişlerdir. Hilafetin başında bulunanlar, Âlimler ve askerlerle iyi ilişkiler kurmamış ve halkın nefreti kazanmışlardır. Bunun neticesi olarak gerek halk desteğinin olmaması ve gerekse toplumun elit zümresiyle ilişkilerinin bozuk olmasından dolayı meydana gelen olaylar, hilafetin Abbasilere geçmesiyle sonuçlanmıştır.²⁶

Abbasiiler, hilafete gelirken vermiş oldukları sözleri unutmuş zulme rıza göstererek kan dökülmesine sebep olmuş ve bunun sonucu olarak da memleket ahvali bozulmuştur. Âli'nin kendi ifadesiyle; "...Moğol leşkeri, Acem vilayetlerinden gele gide yolların öğrendi ve halkın inâl ü menâlleri yağmasından lezzet aldı. Çak sonra, halife hânedanına el uzadup, ol nesli-pâki dahi fenaya virmişti."²⁷

Âli, devletleri anlatırken onların sadece olumsuzluklarına değinmez; Tahirilerden bahsederken, halk arasında câri olan, "nân u nemek" (tuz ekme) hakkına²⁸ riâyet ettiklerinden dolayı devletlerinin yıkılmadıklarından bahseder.²⁹ Yine Semerkand hanlarını anlatırken; "...İskender Hanın ve bî'l-fil hâkim-i zî-şân olan Abdullah Hanın sebât-ı mülk ü devletleri, ehl-i şer'a riâyet ve ashâb-ı kemâlata inâyet ve tarîk-i adâlete rağbet itdükleri için taayyün buldı" izahını getirir.³⁰

Gazneliler'in zeval sebebini üç maddede özetler: a) Tama-ı hâm (olmayacak istekler)'da bulunmaları.³¹ b) Sultan Mesud'un yerli yersiz, Selçukiler'in üzerine asker göndermesi.³² c) Hüsrev Melik'in ağırbaşlılığından istifade eden kadınlar ve hizmetkârların devlet işlerine karışması neticesi makamların sık sık değişmesi, büyüğün küçüğün belli olmaması, zenginlerin fakir ve şehzadelerin sarayda esir olmalarıdır.³³

²⁴ Ebu Muhammed Abdullah Abûlrahman ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, İstanbul-1992, Sunnet 8; Ebu İsa Muhammed İsa b. Sevrî, *Sünen-i Tirmizî*, İstanbul-1992, Fiten 48.

²⁵ Âli, *Füsûl*, v.12a-14b.

²⁶ Âli, *Füsûl*, v. 15a- 20b

²⁷ Âli, *Füsûl*, v. 30b.

²⁸ Âli, *Füsûl*, v. 35a.

²⁹ Âli, *Füsûl*, v. 38b

³⁰ Âli, *Füsûl*, v.102a.

³¹ Âli, *Füsûl*, v. 46a. Âli bu konuda tam olarak şunları zikreder: "Ya'ni ki, koyun haklarından küllî hazîne hâsil olur deyü, Selçükilere Ceyhun suyunu berü geçüp memleketinde konup göçmege icâzet vermesinden zuhur buldı." v. 46a-b.

³² Âli, *Füsûl*, v.46b

³³ Âli, *Füsûl*, v. 46b-47a.

Âli Selçukluların ortaya çıkış sebeplerini; kendilerinin büyük gayreti, isabetli tedbirleri, saltanat tahtına oturmak için bitip tükenmek bilmeyen gayretleri neticesinde olduğunu belirtir.³⁴

Kirman Selçuklularının zevalinin sebebini ise şöyle izah eder: Üç kardeş, Arslan, Behram ve Turan fiahların birbirlerine düşmeleri neticesi ordunun kuvveti kırılarak asker dağılır ve buna paralel olarak da zaten perişan ve birlikten kopmuş durumda olan halkın rahat ve huzuru bozulur.³⁵

Âli'ye göre Danişmendîler'in zevalinin sebebi; emirler ve askerlerin birbirleriyle imtizacı ve birbirleriyle kız alışı verişini yaparak dostluklarının ve düşmanlıklarının belli olmamasıdır.³⁶

Harezmşahlr; özellikle Sultan Muhammed Harezmşah'ın medarsızlığı ve tedbirsizliği yüzünden sukut etmiştir. Bununla birlikte alimlere karşı işlediği cürüm ve bilhassa fieyh Mecdüddin Bağdadîyi katl etmesi ve fihabüddin Sühreverdî gibi bir veliye ihanet ederek onun bedduasını alması bu zevali perçinleştirmiştir.³⁷

Müellif Âli, Cengiz Han neslinin inkirazına sebep olarak da şu görüşlere yer verir: Cengiz oğullarının birbirine düşüp aralarında ittifakın düşmanlığa dönüşmesi yıkılışlarına sebep teşkil eder.³⁸ Halbuki Cengiz Han, saltanatı evladlarına bırakmadan evvel, bütün serdarlarını da huzurunda toplayarak oğlu Çağatay'ın eline bir ok vermiş ve kırmasını istemişti. Ok sayısı ona kadar çıkmış ve sayı ona ulaşınca artık Çağatay'ın gücü yetmemiştir. Bunun üzerine Cengiz Han bu ibretli olaydan sonra vasiyet niteliğinde şunları söyler: "(...)siz ittifak etmeyip parça parça olursanız kırık ok parçaları gibi olursunuz. Fakat kırılmayan şu deste halinde duran on ok gibi olursanız, ittifakla bir yerde bulunursanız ne düşmana mağlup olursunuz, ne de kötü bir sınavdan geçersiniz(...)." Âli, bu nasihatın zamanla unutularak kardeşlerin birbirlerine düşmelerinin mülk-i devletlerinden mahrum olarak zillete düşmelerine sebep olduğunu bildirmektedir.³⁹

Musul, Şam ve Halep Atabeylerinin yüzkırk yıla⁴⁰ yakın saltanat sürdüklərini belirten Âli, birbirlerine düşmeleri neticesinde saltanatlarının zeval bulunduğunu söyler. Kendilerine düşmelerinden sonra Bağdat'ta Moğol fitnesi de başgösterir ve zeval süreci daha da hızlanarak izzet ve hükümetleri gider.

³⁴ Âli, Füsûl, v. 47a.

³⁵ Âli, Füsûl, v. 49a.

³⁶ Âli, Füsûl, v. 51b.

³⁷ Âli, Füsûl, v. 57a.

³⁸ Âli, Füsûl, v. 60b.

³⁹ Âli, Füsûl, v. 61a.

⁴⁰ Âli, Füsûl, v. 64b.

Âlî, Azerbaycan ve diğer yerlerde hükümlerini süren Atabeylerin zevalini; kendilerini koruyup gözetken velî nimetlerine karşı nankörlük eden ve Âl-i Cengiz'de olduğu gibi bazen çocuk denecek yaşta olanların ve bazen de kadınların saltanat tahtına oturmalarıyla izah eder.⁴¹

İlhaniler ve Evlâd-ı Muzafferin yıkılışı sebepleri Timur'a bağlanırken,⁴² Karakoyunluların zevaline sebep olarak da; Cihan Şah'ın aşırı şehvet düşkününü, gece ve gündüz işret alemlerinden başını kaldırmayarak, kendi ifadesiyle; "...ömrü sekseni geçmiş iken geceden geceye bir bikirin (bakirenin) kızlığın almaya hırs u ragbet ile müdavemetinden olmuştur"⁴³ denilmektedir.

Akkoyunluların birbirleri arasında ittifakları olmadığından, baba oğula, oğul babaya, kardeş kardeşe kılıç çekmiş bunun neticesinde fiâh ismail ortaya çıkmış ve devletleri zail olmuştur.⁴⁴

Gurlular, Timur'un eliyle zeval bulmuştur. Âlî bu zevalin sebebine şöyle anlatır: "...vüzerâ ve umerânın hüsn ü cemâl sahibi kızlarına el uzatmalarından vuku buldu. Ta ki Hak celle ve alâ devlet ü saltanatlarını gayrilere virüp ol mazlumların intikamlarını aldı."⁴⁵

Batınîlerin yıkılışı sebebinin ise; akâid-i nâ-pâkları (bozuk itikadlarıdır)dır şeklinde anlatır.⁴⁶

Hind diyarında ortaya çıkan Gücerat padişahlarının saltanatlarının zevalini izah ederken; "...vezirleri kendülerden yüz bulup ekser ümerâyı kendinin idünüp, âhir-kâr, padişahları bir tıf-ı bi-iktidâr olmanın taayyün buldu" şeklinde bir durum bildirir.⁴⁷

Kırım Hanlarının zevali ve Hacı Giray'ın mülk ve saltanatının zevalini ise; daha hayatında oğullarının birine veliahdlık verip, ona muhabbet beslemesi ve kendi ölümünden sonra da diğer oğullarının ve akrabalarının birbirleriyle cenk etmelerini sebep olarak belirtir.⁴⁸

Âlî, Karakoyunluların Erdebilî kolunun zevali için de şu değerlendirmeyi yapar. İhtiyatlı olmaları gerekirken, gafflette olmaları bununla birlikte Elvend Mirza'nın gece ve

41 Âli, Füsûl, v. 65b.

42 Âli, Füsûl, v. 69b-73a.

43 Âli, Füsûl, v. 74b.

44 Âli, Füsûl, v. 77a.

45 Âli, Füsûl, v. 88a.

46 Âli, Füsûl, v. 89a.

47 Âli, Füsûl, v. 99a.

48 Âli, Füsûl, v. 108b.

gündüz içki ve eğlenceye düşkün olması, ilim ve marifet ehli ile meşvereti kesmesini gösterir.⁴⁹

Mısırda zühûr eden İhşidîlerin zevallerinin sebebini; neseplerinin kesilmesi olarak göstermekte yoksa adalet ve insaf, keremde bir kusurlarının olmadığını belirtmektedir.⁵⁰ Yine Mısır'da ortaya çıkan Selahaddin Yusuf'un kurduğu devletin inkırazı ise; "gâh nâkısî'l-akl avret, gâh sabiyy-i bi-ma'rîfet" in kendilerine hükûmet etmeleri olarak göstermektedir.⁵¹ Eyyubîlerin Yemen koluna mensup olanların yıkılışına sebep ise hükûmet edenlerin fîsk ve zulûmleridir.⁵²

Mısır Türkmenlerinin (Memlûklér) zevaline sebêp olarak da iktidarda bulunanların; "nâ-cins akılsız kimselere iltifat edip kendilerinin onlara ma'lub olup, sık sık küçük kimseleri tahta geçirip daha sonra onları azı" etmeleri olarak görür.⁵³

Yine Mısır'da hükûmet eden Çerkezlerin iktidarının ellerinden gitmelerine sebep olarak; bu zümre ulularının küfran-ı nimet etmelerini gösterir. Âlî bu hadiseyi şu şekilde aktarmaktadır: "...Sultan Kansu Gavri, Sultan Selim-i merhumla ata oğlu muamelelerin iderken hâr-ı lâ yefham gibi bilmezlikle çul altından depip, ehl-i rafz u ilhad cânibine meyl itdüğidir ki nakz-ı ahd gibi fi'l-i şer'i âkıbet âni başdan çıkardı. Ve memleketini ve akrabası ve taallukatını kırdırıp, kanılarını kara topraklara kardı. Haddini bilmeyip, taaddî ve tecavüz iddiği için bâş u cânı ve cümle mâlik u hâmanı seylâb-ı tîg-ı kahr-ı pâdişâhî ile gark oldu."⁵⁴

Âlî bundan sonra Osmanlı'nın faziletli yönlerine değindiği eserin Tezyil bölümüne geçer. Osmanlıyı anlatmadan evvel de âdeta eserin kısa bir özetini verir ve şöyle der: "...bu eserde beyan olunan mülûk ki, ekseri hîle vü hud'a tarıkından sebîl-i hükûmete sülûk etmiştir. Ana binâen çok zaman geçmeden mülk ü devletleri bî-gâneleşere gitmiştir. Amma Selâtîn-i Âl-i Osmân anlar gibi zuhur etmemişdir..." şeklinde Osmanlı'nın faziletini över.⁵⁵ Âlî'nin bu şekilde mukayeseli bir izahat vermesi dikkate şayandır. Âlî'nin elindeki malzemeyi bu şekilde düzenlemesindeki amaç gayet belirgindir: "Karşılaştırmalı tarih açısından bakıldığında, Osmanlı Devleti de diğer devletlerin yaşadığı tarihsel süreçlere açıktır ve ne kadar hızlı yükseldiyse, gene o kadar hızla dağılır. Dolayısıyla hükümdarlar tarihten ders alarak geçmiş hanedanların çökmesine yol açan yanlışlıklardan kaçınmalı, ilımlı ya da zararlı uygulamalara düşmemelidir."⁵⁶

⁴⁹ Âlî, Füsûl, v. 113a.

⁵⁰ Âlî, Füsûl, v. 117b.

⁵¹ Âlî, Füsûl, v. 122b.

⁵² Âlî, Füsûl, v. 125b.

⁵³ Âlî, Füsûl, v. 128b.

⁵⁴ Âlî, Füsûl, v. 131b-132a.

⁵⁵ Âlî, Füsûl, v. 132a.

⁵⁶ Fleischer, 186.

III- FÜSÜL'DA BAHSİ GEÇEN ANADOLU BEYLİKLERİ

Füsül'ün en orijinal taraflarından biri de, Âli'nin kendi çağdaşı olan devletlerden bahsetmiş olmasıdır. Bu devletlerin yöneticilerinin özellikleri ile bu yöneticilerin zaafalarını belirtmiş olması kendi çağının devletlerine tenkitçi bir gözle baktığını göstermektedir. Eserin Tezyil ve Hatime bölümleri bu açıdan ayrıca önem taşımaktadır.⁵⁷

Âli bu bölüme, h. 666/1267-1268 yılında Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'da ortaya çıkışıyla başlamaktadır.⁵⁸ Fatih Sultan Mehmed zamanında hayatıyetine son verilen beyliğin zeval sebebi olarak Âli; "...nakz-ı ahd edip, müslümanlara kılıç çekmeleri, zevâl-i mülk-i devletlerine sebep oldu..⁵⁹ demektedir.

Âli beyliklerden ve onun başında bulunan zevattan bahsederken cümle aralarına onların şahsiyetlerinde girmesi eserin değerini artırmaktadır. Aydın; Saruhan, Germiyan, Hamidili, Turgud, İzmir, Tekeili, Karesi ve Mentеше diyarlarında hükümet eden beylerin şahsiyetlerinden bahsederken; "...bu zikr olunan beyler, vilayetli vilayetini korudup, istiklâl üzere hutbelerin okudup hâkim oldular. Lakin dek durmayıp⁶⁰, birbirlerinin üstüne gelip, ehl-i İslâma kılıç çekdiklerine binâen yol kesici haramiler hükümündedirler..⁶¹ şeklinde ulemanın fetva vermesi üzerine bu beyliklerin üzerine gidildiğini belirtmektedir.

Âli, Ramazanoğullarının birbirlerine düşerek kendileri ile savaş yaptıklarını ve toprak kavgası güttüklerini belirtir.⁶²

Müellif, Anadolu Beylikleri içinde Dülkadiroğullarından bahsederken; "...hâtimede zikr olunan mülükün cümleden kudretlisi ve sikke ve hutbesinde şüphe olmayup pâdişâhane deprenen şevkellisidir"⁶³ şeklinde tavsif eder. Âli, idareleri altındaki yerleri ve bu yerlerde hükümet eden beyleri tek tek saymaktadır.

SONUÇ

Onaltıncı asrın tanınmış tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Âli'nin bu eseri, kendi devrine gelinceye kadar ki müslüman devletlerin, ortaya çıkışını ve yıkılışını anlatan özlü bir tarih hüviyetindedir.

⁵⁷ Mehmet Şeker, "Âli'ye Göre İslam Devletlerinin Yıkılış Sebepleri Âli'nin Füsül-i Hall ü Akd ve Usül-i Harc u Nakd Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 1992, VII, 125-135.

⁵⁸ Âli, Füsül, v. 135b.

⁵⁹ Âli, Füsül, v. 138b.

⁶⁰ dek durmak, (dek turmak, tek durmak, tek durma): Uslu, sessiz, sakin durmak, susmak., Tarama Sözlüğü, Ankara 1965, II, 1063.

⁶¹ Âli, Füsül, v. 138b.

⁶² Âli, Füsül, v. 141b-143a.

⁶³ Âli, Füsül, v. 144a.

Bu eser, Âlî'nin en yaygın kabul gören eserlerinden biri olmuştur. Müellifin ölümünden sonra en az iki yüzyıl boyunca pek çok kez çoğaltılmıştır.⁶⁴ Eserin bu şekilde bir teveccühe mazhar olmasının nedenini belki de Âlî'nin Füsûl'ü nasıl oluşturduğuna dair sözlerinde aramak gerekir. Âlî'nin ifadesine göre, birileri ondan susmamasını, gördüğü bütün yanlışlıkları ortaya koymasını ve derin tarih bilgisinden yararlanarak devletin dertlerini açıklamasını ister. Âlî de, "Devlet-i Osmâniyenin ni'met-i ihsânî ile perverde olmanın bu babda sükûtu revâ görmedim"⁶⁵ demek suretiyle bu isteği yerine getirir. Muhtemelen Âlî, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu o günkü toplumsal durum ve gidişatı göz önünde bulundurmuş, kendisinde de artık kariyer olarak biryerlere gelemeyeceği kanaati oluştuğundan böyle bir eseri kaleme almış ve cesur görüşlerde bulunmuştur.⁶⁶

Âlî, devletlerin ayakta durmasının ilk şartını âdil bir yönetime bağlamaktadır. Bununla birlikte Âlî'ye göre devlet; halkıyla bütünleştiği, kalem ehline önem verdiği, merhametli ve cömert olduğu, hak ve hukuka riayet ettiği ve kendisini o mertebeye getirenlere küfranı nimet etmediği takdirde hayatiyetini devam ettirebilir.

Âlî'nin bu eserinde, geniş tarihi perspektif içinde Osmanlı Devleti hakkında yapmış olduğu değerlendirme dikkatlerde tutulması gereken bir durumdur. Osmanlı'nın hayatiyetini sürdürmesi, koyduğu kanunlarının devam etmesi ve kendisini çöküşten koruması için yapması gereken şeyleri bu eserin satır aralarında belirtmiştir. Âlî bu konuyu, Osmanlı beyliğinin bir devlete dönüştüğü tarihi an olan İstanbul felhinden başlatır⁶⁷, şöyle ki; "...İstanbul fatihi Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han vezir-i âzamı Mahmud Paşa-yı kâh-dân ile hüsn-i tedbîr edip bir kânûn-ı kavim vaz' etmişlerdir ki, evvel zamanda geçen padişahlar ol semte gitmemişlerdir. Belki ol kanunun hayal ü tasavvuru tarîkına bile yetmemişlerdir. Vakta ki, mühimmât-ı kanûn görüldü, yerli yerine her nesne vaz' olundu. Ba'dehû, Sultan Mehmed merhûm vezîr-i merkûmuna sordu: "İyâzen bi'llâh, bu kânûn riâyetinden sonra mülkümüze zeval ne vechile ihtimaldir, deyu sül kıldı. Mahmud Paşa dahî cevabında bi-zevâl (zeval yok). Ancak mülk müteâldir. Lakin selâtin, zâyifu'l-hâl meyânında cârî olan tarîkda bizim kodığımız kânûndan esbet ü muhkemi yokdur. Nihâyet yine bu istihkâm ile iki cihetden zevâl-i mülk-i devlet ihtimâlî mukarrerdir. Birisi: Evlâd-ı kirâminızdan bir pâdişah gelip, kanuna riâyet etmemek, ya'ni ki, kânun ne imiş, ben verdim kânun oldu demek cihetindedir. İkincisi: Askerimiz meyânına ecnebî karışıp, kul tâifesine ihtilâl vermek tarîkindadır, demiş idi."⁶⁸

Âlî, Paşa'nın ifadesiyle konuya giriş yaptıktan sonra bu konuları şu şekilde işler: Yeniçeriler arasında disiplin geçici olarak gevşetildiği 1582'den beri asker iteatsiz ve yasa

⁶⁴ Bkz., Atsız, Âlî Bibliyografyası, İstanbul 1968, 29-30; Karabulut, 72.; Babinger, Franz, Osmanlı Tarih Yazıları ve Eserleri, (Çev. Coşkun Üçök), Ankara 1982, 146.

⁶⁵ Âlî, Füsûl, v. 7b.

⁶⁶ Fleischer, 188.

⁶⁷ Fleischer, 186.

⁶⁸ Âlî, Füsûl, v. 132b-133a.

tanımaz hale gelmiş, halkı soymuştur. Bürokraside resmî onay gören rüşvet ve makam satın alma olağan hale gelmiş, "pişkeş" masraflarını çıkarma çabası içindeki görevliler vergi yükümlülüklerini ve bürokrasinin alt kademelerini sıkıştırmışlardır. Hicrî 1000 yılından sonra adaba uygun davranır gibi görünmeye bile çalışmışlar, rüşveti, sipahinin yasal hakkı olan öşür gibi bir hak olarak görmeye başlamışlardır.⁶⁹ Kalem ehli umumen İhanet içinde olmuştur. Hatta kendilerine hayır nasihatta bulunanlara cevaben; "...rüşvet verdiğimiz akçe doğrulukla hâsil olmaz. Eller bizden aldığı gibi, biz de muhtaçlardan almayınca pazarımızda nef u fâyide tahakkuk bulmaz.." ⁷⁰ şeklinde gayet pişkin ifadeler kullanır olmuşlardır.

Âlî bu eserini, yine tarihi bir çalışması olan Künhü'l-Ahbâr'da zikretmemiş ve bunun sebebinin kendisi izah etmişti. Füsûl, doğrudan doğruya Künhü'l-Ahbâr'dan kaynaklanan ve tıpatıp aynı malzemedeki yararlanan bir çalışma olmakla birlikte amacı çok farklıydı. Füsûl'e uygun düşen, ama Künhü'l-Ahbâr'la bağdaşmayan bir ahlakî öğüt verebilmek için Âlî Füsûl'de hem resmî tarihinde yer verdiği bazı bilgileri dışta bıraktı, hem de Künhü'l-Ahbâr'da geçerken değindiği öğeleri bu kez vurgulamaz. Mesela Künhü'l-Ahbâr'da Moğollar'ın Abbasi halifeliğini yıkışını standart sünî yaklaşımıyla aktararak, her ikisi de Şîî olan Abbasi veziri Alkâmî ile Hülâgu Han'ın danışmanı Nasıruddin Tusî'nin bu olaydaki olumsuz rolüne ağırlık vermişti. Oysa Füsûl'de, bilgilerini ve vezirlerini uzaklaştıran halifenin kendi sonunu hazırladığını göstermek isteyen Âlî, Alkâmî'nin ya da Nasıruddin Tusî'nin Şîillîğinden hiç söz etmez.⁷¹

Âlî, bu eserinde hükümdarların yaratılışında olan mizac ve görevlerini ilişkin anlayışını da dile getirir. Aynı zamanda bu eser Âlî'nin devraldığı siyasal birikimi ne ölçüde geliştirerek sistemleştirdiğini ve uygulamada ciddi tarihi çalışmayla nasıl birleştirdiğini de göstermektedir. Şöyle ki;

1. Allah yeryüzünde hükümdarlar tayin etmiş ve onları âdil bir biçimde hüküm sürmekle yükümlü kılmıştır. Bilmedikleri konularda yol göstermek için onlara vezirler, kadılar ve paşalar vermiştir.
2. Onlar ulemaya ve yönetimde deneyimli kişilere işlerinde danışmalılardır.
3. Danışmanlarını ve maiyetlerini sıradan halktan ayrı tutmalı, halktan insanları yönetime almamalı ve yüksek mevkilere getirmemelidirler.
4. Hükümdarların maiyetindekiler de kendi kullarını seçerken aynı ayrıma dikkat etmelidirler.⁷²

⁶⁹ Âlî, Füsûl, v. 133a.; Fleischer. 187.

⁷⁰ Âlî, Füsûl, v. 134a.

⁷¹ Âlî, Füsûl, v. 21b-30b.; Fleischer. 245-246.

⁷² Âlî, Füsûl, v. 1b-2a.; Fleischer, 314-315.

Yine Âlî'ye göre; hükümdar ülkenin güvenliğini ve istikrarını ancak aşağıdaki şartları yerine getirirse sağlayabilir:

1. Adaletiyle herkesin sevgisini kazanmalıdır.

2. Tarafsız ve bilgili, özellikle de tarih ilmine vakıf danışmanlar kullanmalıdır.

3. Danışmanları gerçeği söyledikleri zaman öfkeye kapılmamalı, kişisel çıkarlarını önde tutanların görüşlerini dikkate almamalıdır.

4. Kararlarını bilgiye dayandırabilmek için yönetim konularını ve ülkesindeki toplumsal şartları en ince ayrıntılarına kadar öğrenmelidir. Alt düzeylerdeki insanların zengin, değerli insanların yoksul olmasına izin vermemelidir.

5. Olayların içyüzünü rapor etmeleri için ülkenin her yanında hafiyeler bulundurmalı, bunları da başka hafiyelerle denetlemelidir.

6. Başkentteki olayları yakından izlemeli ve özellikle devlet ileri gelenlerinin yaptıklarından haberdar olmalıdır.

7. Ekonomik gelişmeyi iyi takip ettirerek günlük fiyat kontrolleri (*narh-ı rûzi*) yaptırmalı ve dolayısıyla halkı incitecek ve yoksulluğa götürecekt derecede fahiş fiyatla satılan mal olmamasına dikkat etmelidir.⁷³

Âlî hükümdarın devletin halinden mutlak biçimde sorumlu olduğunu böylece ortaya koyduktan sonra Füsûl'de, Sultan Mehmed'e hükümdarlık sorumluluklarını yerine getirmesi ve devletin felakete giden durumunu düzeltmesi için öğüt verir. Padişahı bilerek yanlış davranmakla suçlanmaz. çünkü onun adına yetkiyi elinde tutanların yolsuzluğunu ve adaletsizliğini padişaha anlatan Âlî'den başka kimse yoktur; ama artık padişah görevini ciddiye almaya başlamalıdır.⁷⁴

İslâm devletlerinin veya hanedanlarının kendilerinden daha güçlü askeri kuvvetler tarafından mağlup edilip iktidardan düşüşlerinden ayrı, diğer yıkılış ve iktidarı kaybedişlerinin sebebi olarak Âlî'nin Füsûl'de belirtilen hususları toplu halde tesbit etmek gerekirse, bu sebeplerin belli başlılarını şöylece sıralamak mümkün olur:

1. Sultanlar ve yöneticilerin dünya malına fazla rağbet göstermeleri.

2. Haksız kan dökülmesine göz yumulması veya halka zulmedilmesi.

3. Sultanların ve idarecilerin eğlence ve şehvete düşkünlükleri, içki meclislerinde vakit geçirip vakitlerini boş şeylerle öldürüp, halkın işleri ile meşgul olmadıkları gibi, vezir ve emirlerin güzel kızlarına göz dikerek bunlara zorla sahip olmaya kalkışmaları.

⁷³ Âlî, Füsûl, v. 2b-4a.; Fleischer, 315

⁷⁴ Âlî, Füsûl, v. 6b-7a.; Fleischer, 315.

4. Sultanların veya yöneticilerin olmayacak isteklerde bulunmaları.
5. Halkın mallarının yağmalanmasının önlenmemesi.
6. İktidarsızlık, tedbirsizlik ve yetersizlik gibi sebepler yanında; çocuk yaşta yöneticilerin iş başına getirilmesi.
7. Kadınların ve saray adamlarının devlet işlerine ve üst kademe yöneticilerinin yaptıklarına karışmaları, devlet kadrolarında sık sık meydana gelen değişiklikler sonucu ülkenin huzurunun bozulması.
8. Bürokratik kadroların askerî kadrolarla uyuşmamaları yüzünden ortaya çıkan çekişmeler.
9. Askerlerin sık sık idarecilere karşı çıkmaları veya sultanların sık sık azledilmeleri sonucu askerine işine gelen bu değişmelere alışmaları ve bu işin normal bir işmiş gibi görülmeye başlaması.
10. Kardeş kavgalarının alıp yürümesi, babanın oğula, oğulun babaya karşı iktidar mücadelelerine girmeleri sonucu birlik ve beraberliğin bozulması.
11. Bazı hânedan ve iktidarların iktidara gelişlerine ve yükselişlerine sebep veya destek olanlara karşı nankörlük edip "nân u nemek" hakkı gözetmeyip "küfrânü'n-ni'melik" etmeleri.
12. Bazılarının bozuk ilikat ve inanca sahip olmaları.
13. Bilginleri, ileri gelenleri ve komutanlarla askeri ihmal ederek, onların görüş ve düşüncelerine illifat etmemeleri sonucu hatalara düşmeleri.
14. Müslüman geçindikleri halde icraatlarında buna uygun davranışlarda bulunmamaları ve İslâm hukukuna uygun iş yapmamalarıdır.⁷⁵

---

⁷⁵ Şeker, 133-134.

KAYNAKÇA

- Atsız, Âli Bibliyografyası, İstanbul 1968.
- Aycan, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara 1990.
- Babinger, Franz, Osmanlı Tarih Yazarıları ve Eserleri, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah Abdurrahman, Sünen-i Dârimî, İstanbul 1992, I-II.
- Fleischer, Cornell H., Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati Tarihçi Mustafa Âli, İstanbul 1996.
- Gelibolulu Mustafa Âli, Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc u Nakd, Nuruosmaniye 3399.
- Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu,
<http://www.ttk.gov.tr/takvim.asp?takvim=2&qun=2&ay=1&yil=948>
- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, Menâkıb-ı Hünerveran Önsözü, İstanbul Tarihsiz.
- Karabulut , Ali Rıza, Raşid Efendi Kütüphanesindeki Yazmalar Kataloğu, Kayseri 1982.
- Mehmet Şeker, "Âli'ye Göre İslam Devletlerinin Yıkılış Sebepleri Âli'nin Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc u Nakd Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir1992.
- Tietze, Andreas, Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599, Wien 1975.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed İsa b. Sevre, Sünen-i Tirmizî, İstanbul1992, I-V.
- Türk Ansiklopedisi, Ankara-1980, I-XXX.
- Atsız, Hüseyin Nihal, Âli Bibliyografyası, İstanbul 1968.
- Kütükoğlu, Bekir, "Âli", Türk Ansiklopedisi, İstanbul 1946, II, 46